

БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА МАНАСИЕВАТА ХРОНИКА

2. ИЗВОРИ. ДАТИРАНЕ

МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА

Рецензент: *Иван Дуйчев*
Редактор: *Георги Бакалов*

Милияна Каймакамова. БОЛГАРСКАЯ КОРОТКАЯ ХРОНИКА В СРЕДНЕБОЛГАРСКОМ ПЕРЕВОДЕ МАНАСИЕВОЙ ХРОНИКИ. ИСТОЧНИКИ. ДАТИРОВКА.

Вторая часть исследования „Болгарская короткая хроника“ посвящена проблемам ее датировки, источников и значению. Анализ двух известных хронологического характера позволил установить, что она составлена в 1360—1361 г.

Переводные византийские хроники Иоанна Зонары, Георгия Монаха, Симеона Логофета и некоторые болгарские летописные сочинения явились основными источниками при ее составлении.

Эта хроника составлена на манер византийских хроник, однако болгарские известия и оригинальный взгляд на отдельные события делают ее ярким образцом болгарского летописания XIV в.

Millijana Kajmakamova. THE BULGARIAN SHORT CHRONICLE, TO THE MIDDLEBULGARIAN TRANSLATION OF THE CHRONICLE OF MANASSES. RESOURS. DATING

The second part of the study *The Bulgarian Short Chronicle* deals with the problems of its dating, the finding of its sources and the place of the chronicle among medieval Bulgarian records.

The analysis of two entries of chronological facts made it possible to prove that the chronicle was written in 1360/61. Available sources to its author included the Bulgarian translations of the Byzantine chronicles of Georgios Monachos, Ioannes Zonaras, Symeon Logothet, as well as some Bulgarian annals.

The Bulgarian Short Chronicle was drafted after the familiar pattern of Byzantine short chronicles. But its Bulgarian entries with their vividly expressed view of events make it an outstanding document of Bulgarian historical records of the fourteenth century.

1. ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА „БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА“

В увода на първата част от изследването си, посветено на т.нар. български добавки към среднобългарския превод на хрониката на византийския писател Константин Манасий, ние споделихме най-общо становището, че по своя характер те са кратка хроника за историята на Първото българско царство. Подробният коментар, който бе извършен върху съдържанието на летописните сведения и сравнението им с останалите извори, направени в горепосочената част, ни дават основание да конкретизираме това наше мнение. Разкриването на тяхната историческа стойност наложи да ги публикуваме в цялостния им състав, а не само тези, отнасящи се до българската история¹.

Те започват с краткото известие за „Ной и за потопа“. В него съвсем бегло е разкрита ролята на Ноевия внук Неврод като основоположник на Вавилонското царство. По този начин авторът на българските добавки е насочил вниманието на своя читател към най-ранния период от историята на земните царства. По-нататък в същия стил в хронологическа последователност следват известията за историята на източните царства — Египетско, Асирийско, Персийско. Маркирана е и историята на Рим чрез управлението на императорите: Октавиан, Август, Тиберий и Константин Велики. Споменаването на първите двама е било обусловено от нуждата да се създаде точна представа за времето, когато е живял Исус Христос, а на третия — във връзка със свикването на Първия вселенски събор в Никея през 325 г., проведен по нареждане на споменатия император. Неговият разказ продължава с разкриването на основни събития от историята на Първото българско царство. Те са представени на фона на управлението на византийските императори в периода от края на V до края на първите десетилетия на XI в. Последното допълнение е посветено на възцаряването на Асен I. То е било сторено от автора вероятно, за да разкрие приемствеността между Първото и Второто българско царство и прякото родство на цар Иван Александър с фамилията на Асеновци.

Подробното проучване на българските летописни добавки показва следните особености в тяхното съдържание: 1) те имат свое начало и край; 2) при съставянето им авторът е следвал определена хронологическа последователност при посочването на отделните събития; 3) идеята на атвара е била да проследи историята на Първото българско царство на фона на световната и византийската история.

Така очертаните особености на летописните сведения ги обединяват в една композиционна структура и ги превръщат в самостоятелна творба, която има завършен характер. В своята начална част от известие № 1 до № 9 тя подражава на кратките византийски хроники за световната история, които обективно започват с разказ за сътворението на света². В случая техният съставител се е спрял на епизода за „Ной и за потопа“. След него подобно на споменатите византийски съчинения се отразява историята на източните народи чрез управлението на владетелите, отразяват се църковните събори и т.н. Тъкмо тези елементи ни позволиха да определим летописните добавки като кратка хроника. От друга страна, отбелязването на събития от светската история на Първото българско царство под формата на летописни бележки ги доближава до т.нар. Византийски кратки хроники, характерни за византийс-

¹ Каймакамова, М. Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Текст. Превод. Коментар. — ГСУ ИФ, 76, 1983, 124—141.

² Hunger, H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. T. I. München, 1978. 243—250.

ката историческа литература от XIV—XV в.³ Трудно е да се отговори категорично на въпроса за влиянието на тези последни образци върху работата на българския автор. Засега е възможно само да посочим, че вероятно е бил повлиян от формата на тяхното съставяне. Ние ще отбележим съществени отлики, които не позволяват да се сложи пълен знак на равенство между тях.

Византийските кратки хроники от XIV—XV в. започват с отбелязването на конкретни събития от историята на Византия. Българските летописни известия започват със събития от световната, по-точно библейската история и след това преминават към пресъздаването на реални събития от източната, римската и византийската истории, на фона на които се разкрива българската история. Освен това във византийските кратки хроники от XIV—XV в. събитията са датирани по години, месеци и дни, а в българските добавки датировката е направена посредством посочването на управлението на византийските императори. Тези съществени от гледна точка на съдържанието разлики ни позволяват да мислим, че направените към основния текст на Манасиевата хроника допълнения представляват български вариант на кратка хроника.

2. ИЗТОЧНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА

Въпросът за изворите, по които е била съставена нашата хроника, заема основно място в цялостното ѝ проучване. Болшинството от специалистите приемат, че нейните летописни сведения са били съставени главно въз основа на гръцкия текст на хрониката на Йоан Зонара⁴. Причината за изказването на едно такова категорично становище си има своето обяснение. Тя се съдържа в съществените различия между текста на българските интерполации и този на достигналия до ново време славянски превод на Зонаровата хроника, който, както правилно е отбелязал и Ю. Трифонов, е „минал и през сръбски ръце“. Споменатият автор, който приема също, че „прибавките из българската история са правени по гръцки текст на Зонара“, допуска и една друга възможност. Според него, „ако би да е съществувал друг превод, който да е възпроизвеждал точно гръцкия текст, само че не е достигнал до нас, съставянето на прибавките е можело да бъде направено и по него“⁵.

Ив. Дуйчев, базирайки се на сравнителния анализ между текста на българските известия към Манасиевата хроника с другите византийски хроники, изрази пръв становището, че са били съставени най-вероятно върху основата на среднобългарския превод на Зонаровата хроника. Едновременно с това същият автор отбелязва сходството на някои от сведенията с данните у Георги Монах, Симеон Логотет и др.⁶

Подробният коментар върху сведенията за различните събития от българската история в летописните известия на хрониката бе извършен на основата на сравнителен анализ между нейния текст и различните византийски хроники, в които са отразени същите събития. На първо място той бе направен спрямо гръцкия текст на Зонаровата хроника. Освен това съдържанието на хрониката бе съпоставено с данните у Теофан Изповедник, Продължителят на Теофан, хрониката на Георги Монах, Лъв Граматик,

³ Schreiner, P. Die Byzantinischen kleinchroniken. I Teil. Einleitung und Text. Wien, 1975, 21—32.

⁴ По-подробно за отделните становища вж: Каймакамова, М. Цит. съч., 125—130.

⁵ Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. — ИБАИ, 2, 1923—1924, 144—145.

⁶ Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. 2. С., 1943, с. 370.

Симеон Логотет, Йоан Скилица и др. Този сравнителен анализ потвърди тяхната историческа стойност, но даде и доста различия не само по отношение на отделни изрази, но и по отношение на самото съдържание и смисъл на текста на българската хроника спрямо гръцкия текст на хрониката на Йоан Зонара. Едновременно с това българската творба показва сходство с някои от византийските хроники, преведени на среднобългарски език.

Тук най-напред ще посочим отликите между българската хроника и гръцкия текст на хрониката на Йоан Зонара.

1. Навсякъде, където във византийския образец българите са назовани с понятието βαρβαροι, в българските интерполации към Манасиевата хроника то е заменено с етнонима „българе“. Тази замяна се явява характерна особеност и за среднобългарските преводи на Георги Монах и Симеон Логотет.

2. В гръцкия текст на Зонаровата хроника българската държава се означава с понятието Βουλγαρία. В българската хроника е използван изразът „БЪЛГАРСКА ЗЕМЛА“. Понякога в нейния текст той се заменя с друг израз „ЗѢМА СІЖ“, като в него отново се влага смисълът на понятие за означаване на територията на българската държава. Тези два термина от българската кратка хроника се срещат и в останалите, споменати вече среднобългарски преводи на византийските хроники.

3. За разлика от гръцкия текст, в който арабите са означени с етнонима Σαρακήνοι, в българския текст те са отбелязани с понятието „КОУМАНѢ“. Ю. Трифонов, спирайки се върху въпроса за появата на среднобългарския превод на Зонаровата хроника, допуска, че то може да бъде считано като едно сигурно указание за ранната поява на превода още в епохата на византийското робство към края на XII в.⁷

4. Владетелите Кардам, Крум и Омуртаг са споменати от автора на българските летописни сведения с титлата „КНАЗЪ“. В епизода с размяната на Борисовата сестра с Теодор Куфара Борис също е посочен с титлата княз. С нея обикновено се споменават българските владетели в преводните византийски хроники.

Забележително е това, че авторът на добавките исторически вярно е отразил промяната в титулатурата на българските владетели. Това личи от данните за събитията, станали по времето на Симеон, който е отбелязан с титлата „ЦАРЬ БЪЛГАРСКИЙ“. В гръцкия текст на Йоан Зонара той навсякъде е споменат като „ἄρχων“ или ὁ Βούλγαρος.

С титлата „ЦАРЪ“ Симеон е споменат и в среднобългарския превод на Логотетовата хроника при разглеждането на събитията от 913 г. Визирането на Симеон като „цар на българите“ в летописните допълнения към Манасиевата хроника показва ясно, че нейният автор най-малкото в конкретния случай не се е ръководил от своя гръцки образец, дори и да го е имал пред очите си. Очевидно, че той е получил сведения за царската титла на Симеон от друг извор. В подкрепа на това ще отбележим, че в гръцкия текст на Йоан Зонара българските владетели Петър и Самуил също не се споменават с титлата цар. Първият най-често е наричан „предводителят на българите (τὼν βουλγαρῶν ἀρχηγῆτῶν), а вторият се отбелязва с личното му име.

Тези най-характерни отличия в българските летописни известия показват по отношение на гръцкия текст на Зонаровата хроника, че в основата на тяхното съставяне е залегнал именно неговият среднобългарски превод. Съществуването му е потвърдено доста отдавна по безспорен начин от руския

⁷ Трифонов, Ю. Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. — ИИД, 6. 1924, с. 178.

славист П. Потапов. Разглеждайки съдбата на Зонаровата хроника в славяноруската литература, той е извършил твърде подробно проучване върху взаимоотношението между отделните преписи на пълния превод на византийската творба. В центъра на неговото изследване са езикът, графиката и морфологията на познатите днес нейни славянски преписи. Те са общо 4 на брой: Ундолски (У), Виенски (В), Хилендарски (Х) и Белградски (Б). Една от заслугите на П. Потапов е в изтъкването на важния факт, че в т.нар. Ундолски препис (У), който се датира от 1344 г., се съдържат немалко число българизми⁸. Той отбелязва, че тези, които се намират в морфологията, са особено интересни. Тяхното наличие според Потапов не позволява да се твърди, че преводът на хрониката на Зонара първоначално е бил направен в Сърбия. Напротив, приведените от него данни определено говорят за това, че той е бил извършен в България. Според Потапов, който се опира на самите хронологически сведения в Ундолския препис, в 1344 г. се е извършило „СПИСАНИЕ“ на Йоан Зонара, а не „ПРЕЛОЖЕНИЕ“.

На второ място Потапов, откривайки голямото количество българизми в преписите, изразява категоричното становище, че среднобългарският превод на хрониката на Йоан Зонара е бил извършен по всяка вероятност през 1170 г. в България. При определяне времето на превода Потапов изхожда от хронологическото известие, намиращо се в Б, В и Х преписи, в което се дава указание за времето, когато е бил извършен той: от сътворението на света до създаването на Константинопол 330 години, а до „сѣго днѣ 840 (330+840=1170). Възникването на превода в България през отбелязаната година той обяснява с това, че през периода на византийското робство са се създали напълно реални възможности за по-тясно литературно общуване между българи и гърци⁹.

Така текстологичното проучване на П. Потапов потвърждава съществуването на недостигнал до нас славянски превод, който е различен от този, публикуван от Каченовски. Той е представлявал пълен превод на византийската творба¹⁰.

Коментарът върху българската кратка хроника, както и отбелязването на приликите и отликите между нея и гръцкия текст на Йоан Зонара също ни отвеждат към използването на византийската хроника в нейния среднобългарски превод.

Друго обстоятелство в полза на изказаното мнение е, че славянският превод, както е отбелязал и М. Вайнгарт, завършва не с 1118 г. като гръцкия, а с 1028 г. Ако изключим известието за възцаряването на Асен I, то виждаме че разказът в българската кратка хроника завършва също със събития, които по време се приближават до това на славянския превод на Зонаровата хроника. В нашата творба последното сведение е посветено на военните действия между цар Самуил и Василий II¹¹.

Наред с тези основни различия в текста на добавките спрямо гръцкия текст на Йоан Зонара се установиха и други, които спомогнаха да се конкретизира представата за характера и произхода на останалите източници, използвани от автора. Сред тях на първо място ще посочим старобългарския превод на хрониките на Георги Монах Амартол и на Симеон Логотет. Ярки следи от тях се забелязват в първото известие от добавка 11-та, което

⁸ Потапов, П. О. Судьба хроники Зонары в славяно-русской литературе. — Известия русского языка и словесности Российской Академии наук. XXII, 2, 1918, 141—186.

⁹ Пак там, 185—186.

¹⁰ Пак там, 183—184.

¹¹ Трифонов, Ю. Византийските хроники . . . , с. 177; Weingart, M. Byzantké kroniky v literatuře církevně-slovanské. Přehled a rasbor filologický. Bratislavě. Čast I, 1922, 89—103.

известява за Шестия вселенски събор; в 13-та — във връзка с отбелязването на отношенията между Рим и франките, и в добавките, посветени на Крум, Симеон и Петър, както и в първите две, които разкриват различни събития от световната история¹².

Сравнителният анализ между текста на българската хроника и този на Йоан Зонара показва, че в нея се съдържат данни, които липсват не само в текста на нейния византийски източник, но и в останалите византийски хроники. Всичко това дава основание да се приеме, че при написването ѝ авторът е използвал или е бил повлиян силно от някои старобългарски съчинения. Ярко изразената българска гледна точка в съдържанието на творбата също е доказателство в полза на това мнение. Тя не би могла да се открие така единствено въз основа на византийските хроники, в центъра на които са поставени ромеите и техните „василевси“.

Следи от влиянието на домашните източници личат особено добре в следните места от хрониката: летописните сведения, дадени под № 10 и № 11. Те са посветени на образуването на българската държава. Освен това отразяват и нейното териториално обособяване през края на IX — началото на X в.¹³ В тях основната част от географските топоними са свързани с Югозападна България. Тук се споменава за идването на „българите“ в „Долната земя Охридска“, в Драч и Охрид. Коментарът върху тези летописни известия показва, че при съставянето им българският автор е ползвал старобългарски извор. Основание за едно подобно твърдение ни дават приликите, които открихме между посочените два текста от българската хроника и „Житието на 15-те тивериуполски мъченици“¹⁴. Конкретното споменаване на Драч и на българските територии на север от р. Дунав в паметник от XIV в., когато те вече са били вън от очертанията на българската държава, потвърждава участието на български извор. Подобни сведения срещаме в житието на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий. Най-вероятно е да се допусне, че тези данни в творбите, възникнали в средата и втората половина на XIV в., са били почерпани от някои книжовни български паметници, създадени още в Симеоновата епоха. Към това предположение ни насочва и още едно известие от Кратката хроника. То се отнася до изтъкването на политическото господство на българите над „власи, сърби и всички останали“. Споменаването на тези балкански народи очевидно е било свързано със стремежа на автора да изтъкне един исторически факт, а именно, че територията, владяна от тях, някога е принадлежала на българското царство. Така съставителят на хрониката е искал да подчертае някогашното политическо господство на българите в Балканския полуостров.

Анализът върху първите девет добавки показва, че по-голяма част от тях са били съставени и с помощта на някоя кратка византийска хроника от типа на Кратък хронограф от Адам до Мануил Палеолог, тъй като именно в тях активно се разпространява легендата за Неврод като основоположник на Вавилон¹⁵. В добавката към управлението на Птоломей има едно интересно сведение, в което се отбелязва, че между неговото управление и това на Клеопатра са изредени други десет владетели, които също принадлежали към Птоломеевата династия. Това пояснение показва, че авторът на добавката е разполагал с източник, който му е позволил да направи въпросното уточнение. Пълното изреждане на владетелите на различните царства е

¹² Каймакамова, М. Цит. съч., 153—155, 158—159.

¹³ Пак там, 143—155.

¹⁴ Пак там, 147—152.

¹⁵ Bogdan, I. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. — Archiv für slavische Philologie, 13, 1891, 501—520.

характерно особено много за кратките хроники за световната история. Като се има предвид, че една от тях — „Кратката хроника на патриарх Никифор“, преведена в България още през Х в. и унаследена от историческата литература през XIV в., то напълно е възможно тя да е участвувала в създаването на въпросното известие.

Не може да бъде отминат с мъчлание и фактът, че в последната 27-ма добавка възобновяването на българската държава е свързано с името на цар Асен I. Това известие показва, че авторът на добавката е разполагал с точни сведения, които са му позволили изтъкването на този реален факт, свързан с началото на Второто българско царство. Като се има предвид, че сред достигналите до нас среднобългарски книжовни паметници в Синодика на цар Борил най-ясно е посочена ролята на цар Асен I за освобождението на българския народ¹⁶, то на нас ни се струва напълно възможно този паметник да е бил използван също при съставянето на последното известие от „Българска кратка хроника“ към Манасиевата летопис.

Що се отнася до лицето, което се е заело със задачата да я състави, трудно е да се определи неговата социална принадлежност. Ако се вземе под внимание, че в нейното съдържание авторът на няколко пъти прави допълнения към световната и византийската църковни истории, може най-общо да се посочи, че той е принадлежал към образованото монашеско съсловие. Но по-важното е, че той показва добра осведоменост по отношение историята на Първото българско царство, която е свидетелство не само за неговата работа с различни източници, но и за неговата сравнително висока образованост и оформено историческо съзнание. Най-вероятно той ще е принадлежал към кръга на Търновската книжовна школа. Съдържанието на „Българската кратка хроника“ го представя като човек с добра книжовна подготовка, която той е придобил в някое от прицърковните и манастирски училища около столицата Търново.

Отразяването на църковните събори, насочени срещу иконоборчеството, може да бъде обяснено и като един опит от страна на автора да задоволи интереса на цар Иван Александър към църковната история на Византия. Известно е, че самият той е организирил свикването на два църковни събора в 1356 и 1360 г. във връзка с анатемосването на богомилството и останалите религиозни ереси, разпространяващи се по това време в България.

3. ДАТИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА

В летописните текстове на нашата хроника, дадени под № 10 и № 11 има две хронологически бележки, които естествено би трябвало да се оценят като указание за времето, когато тя е била съставена. Първата от тях е отразявала годините, изминали от началото на прабългарската експанзия във Византия през управлението на император Анастасий. Тя има следното съдържание: „От изхода на българите до днес 870 г.“ Втората е отбелязвала, че от времето на покръстването на българите са изминали Ф.І.А. години¹⁷.

¹⁶ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 77; Иванов, Й. Поменици на българските царе и царици. — ИИД, 4, 1915, 219—229; Гюзелев, В. Възобновяването на българското царство в средновековната книжовна традиция. — В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 45—46.

¹⁷ Първите изследователи на Московския и Ватиканския ръкопис на Манасиевата хроника са дешифрирали буквеното означение Ф. . А. като числото 511. В славянската писмена практика десетицата в числителните от 11—19 се е поставяла след единиците. Предвид на това Вл. Розов пояснява, че числото 511 би трябвало да се изпише с буквеното означение Ф.А.І. Като изхожда от самата практика, той основателно обявява старата дешифровка за погрешна и изразява становището, че в буквеното означение от Московския и Ватиканския препис буквата. І. е била

Въпреки наличието на тези сведения въпросът за датирането на българските летописни интерполации към Манасиевата хроника общо взето е бил избягван от учените. Причина за това мълчание се е явявала несъвместимостта между отбелязаните две хронологически бележки, приписката на поп Филип, датираща Московския препис в 1345 г., и миниатюрите във Ватиканския препис, изобразяващи цар Иван Александър със синовете от първия му брак, който се приема, че е бил разтрогнат най-късно в 1345 г. Опирайки се на датирането на двете посочени събития според сведенията за тях в другите извори, авторите са поставяли появата на добавките в един доста широк хронологически период от 1364 до 1369 г.¹⁸ Но тъй като тази датировка е излизала извън времето на Московския и Ватиканския преписи, то болшинството от авторите са обявявали посочените хронологически сведения за погрешни и са отнасяли съставянето на хрониката към времето на превода на Манасиевата хроника, т.е. че те са били съставени от нейния български преводач¹⁹.

Въпреки постепенното утвърждаване на това становище някои от учените са обърнали по-голямо внимание на въпроса за произхода на хронологическите данни в летописните известия. Върху него пръв подробно се спира Ю. Трифонов. Тъй като се е вълнувал главно от проблема за датирането на Ватиканския препис, той се насочва към проучването само на първата от бележките, която е присъствала в него и е била посветена на покръстването. Авторът смята, че годината, даваща разликата във времето (Ф.І.А.), е била изчислена въз основа на годината 6377 от сътворението на света. Тя е била засвидетелствувана както в старобългарските, така и в руските източници и е отразявала времето на покръстването на българите. Според Ю. Трифонов обаче неизвестният автор е преписал тази година грешно като 6334, поради изтъркване на част от буквените означения на годините.

На пръв поглед обяснението на Ю. Трифонов е твърде убедително и привлекателно, защото чрез него се доказва, че появата на добавките трябва

използувана като съюз, а не като цифра, и като цяло то е означавало цифрата 501, а не 511. Срв. Розов, Вл. М. Weingart. Byzantĭkĕ kroniky v literatuře cirkevně-slovanské. Přehled a rasbor filologiekŭ. Bratislavě, čast I, 1922, В: — Slavia, 1924, № 3, р. 485 (Рец.).

Според И. Иванов посоченото буквено означение Ф. І. А. от Ватиканския препис може да се чете като 511 или като 501. Срв. Иванов, И. Български старини из Македония. С., 1931, с. 621; Дуйчев, Ив. изразява същото становище. (Из старата българска книжнина, т. 2, 369—370).

Тъй като от уточнението на въпросното буквено означение зависи датирането на българските летописни известия и утвърждаването на историческата стойност на двете хронологически бележки в тяхното съдържание, се наложи да видим по какъв начин числото 11 се е изписвало в други ръкописи от българската средновековна книжнина. В „Историкиите“ към Учителното евангелие на Константин Преславски, московски синодален препис на л. 246а, е отбелязано за управлението на Теодора с нейния син Михаил следното: *Фѣдѣра жена нѣго съ снѣи.*

Мѣхѣилъмъ. лѣ. Дѣ. а мѣ. ѣ. дни. ѿ. Мѣхѣилъ ѣдинъ лѣ. Дѣ. а мѣ. ѣ. днѣ. Ф.“ В този текст цифрата 11 е означена с буквите Дѣ. С тях тя е посочена и в текстовете от Сборника на цар Иван Александър от 1348 г. Срв. Куев, К. Иван Александровия сборник от 1348 г. С., 1981, с. 206. 399.

Означаването на числото 11 с буквеното означение Дѣ. в паметниците от среднобългарската книжнина дават основание наистина въпросното означение от Московския и Ватиканския препис на Манасиевата хроника да се чете като 501, а не като 511.

¹⁸ Гудев, П. Българския ръкопис във Ватикан. — СбНУ, 6, 1891, 357—361; Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефтимия Тырновского. СПб., 1898, 417—425; Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод. . . , 156—160; Филов, Б. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1927, 14—15; Розов, Вл. Цит. съч., с. 475; Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, № 57; Летописа на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. С., 1963, с. VI—VII; Андреев, И. България през втората половина на XIV в. (Цар Иван Асен IV — синът на цар Иван Александър). Автореферат за присъждане на научната степен „Доктор на историческите науки“. С.; 1987, с. 24.

¹⁹ Филов, Б. Цит. съч., с. 15.

да се отнесе към времето, когато е възникнал и самият превод на хрониката на Константин Манасий и се премахват всички противоречия с датировката на Московския препис. Според направените от него изчисления това е периодът между 1336/38 г. (6334+511). Присъствието на добавките върху л. 155 от Ватиканския препис той обяснява с това, че в него тя се е появила без никакво изменение, което се е налагало да се прави от по-късната дата на изготвянето му. Въпреки това свое обяснение Ю. Трифонов смята за необходимо да изтъкне, че въпросът за датировката на българското хронологическо известие не може да се смята за напълно решен, докато не се проучат по-добре старобългарските хронологически таблици.

Становището на Ю. Трифонов би могло да се приеме, ако авторът бе установил старобългарския произход на източника, от който съставителят на добавките е взел необходимите данни за своите изчисления.

Поради това ние насочимме вниманието си към проучването на произхода на останалите извори, в които покръстването на българите също се свързва със съвместното управление на Михаил и Теодора. Текстът на българската добавка, който отразява ролята на Борисовата сестра за приемането на християнството от българския княз и от българите, е много сходен със съдържанието на „Старобългарски разказ за покръстването“. Известно е, че той е бил съставен въз основа на съответните разкази у византийските хронисти Георги Монах и Симеон Логотет²⁰. Разликата между тях е тази, че в посочения разказ събитието не се свързва изрично със съвместното управление на Михаил и Теодора, както това е сторено в българската добавка. В нея това съобщение е поставено на първо място и има следното съдържание: „ПРИ МИХАИЛЪ ЦАРИ И ПРИ МАТЕРИ ЕЃѢ КРЪСТИШЪ СѢ БЪЛГАРЕ. ѠТОЛИ ЖЕ ДО НИНѢ ЛЕТ Ф.І.А.“

Същото това сведение, но без хронологическото известие, се среща и в съдържанието на една кратка византийска хроника от XVI в.²¹ В нея покръстването е поставено в 863/64 г. П. Шрайнер обяснява нейния произход по следния начин: „Продължителят на Теофан, чието сведение се използва и от Георги Кедрин, споменава българското пратеничество до Теодора за сключването на мир, което предизвикало покръстването. Вероятно споменатата кратка хроника и Продължителят на Теофан, използвали един и същи източник на информация“.²²

В преводната кратка хроника, известна като „Кратък хронограф от Адам до Мануил Палеолог“, чиито хронологически бележки и отбелязвания продължават до 1425 г., покръстването на българите се е свързвало от автора пряко със съвместното царуване на Михаил и Теодора²³.

Миниатюрата върху л. 163 от Ватиканския препис, озаглавена „КРЕЩЕНИЕ БЪЛГАРОМЪ“, е била направена към добавката, посветена също на това събитие²⁴. Както вече бе посочено, тя е била направена по разказа на Георги Монах за покръстването на българските пратеници, дошли в Цариград за сключването на българо-византийския мир след войната от 863 г. В тази миниатюра Михаил е изобразен със своята майка-императрица Теодора, макар че Георги Монах, подобно на Симеон Логотет, свързва покръстването

²⁰ Яцимирский, А. И. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе. — ИОРЯСл., VII, 1, 1903, 111—114; Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, 200—201.

²¹ Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken. I Teil. Chronik № 3, p. 50.

²² Miscellanea Bulgarica. T. 2. Peter. Schreiner. Studia Byzantinobulgarica. Wien, 1986, 12—13.

²³ Bogdan, I. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. . . , p. 518.

²⁴ Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис, № 57.

на българите с четвъртата година от самостоятелното управление на Михаил, т.е. с 861 г.²⁵

Приведените по-горе сведения за покръстване на българите в останалите извори, сходни с нашата летописна добавка, показват, че разказът за това важно събитие в българската историческа книжнина от XIV в. е бил съставен под непосредственото влияние на византийските, а не на старобългарските източници за него. Следователно становището на Ю. Трифонов, според което българският автор е използвал сведенията на някоя старобългарска хронологическа таблица, не може да се приеме за основателно. Освен това в старобългарските източници покръстването на българите се свързва изключително с личността на княз Борис²⁶.

Сходството, установено между разказа на Георги Монах и миниатюрата от Ватиканския препис, илюстрираща разказа от добавката, показва че хронологическата бележка в нея е била направена именно въз основа на хронологията, посочена от византийския хронист.

Ще посочим и още един пропуск, който е направил Ю. Трифонов при опита си да обясни произхода на хронологическата бележка в добавката за покръстването. Той не съгласува своите изчисления за времето на съставянето ѝ с другата хронологическа бележка, направена от автора към управлението на император Анастасий. Тя наистина липсва във Ватиканския препис, но присъствува в Московския, който се приема за по-стар. Поради това отбягването ѝ от страна на Ю. Трифонов не е оправдано.

Въпросът за историческата достоверност на въпросните две хронологически бележки е бил разгледан и от руския славист В. Розов²⁷. Според него те сами давали указание за времето, в което са били съставени. Авторът смята, че първата от тях е била съставена въз основа на годината, в която се е извършило първото прабългарско нападение срещу Византия през управлението на император Анастасий. И тъй като това събитие се датира в 493 г., той смята, че авторът на добавките е имал нея пред очите си. Съставянето на втората хронологическа бележка той свързва с 863—864 г. Буквеното означение Ф.І.А. той разчита като числото 501, а не като 511²⁸. Следователно добавките според В. Розов са възникнали през 1363—1364 г. ($493+870=1363$; $863+501=1364$ г.). Новото в хипотезата на В. Розов е опитът за уточняване на годините на основата на византийските извори, от които би могъл да тръгне българският автор, за да направи своите изчисления. Освен това той е отделил времето на превода на Манасиевата хроника от времето, в което са възникнали българските летописни добавки. Според този автор цар Иван Александър е поръчал превода на византийската творба на опитен литератор, който не е успял да завърши своята работа, защото е починал. Завършил я е поп Филип и всъщност Московският препис е представлявал първообраза на среднобългарския превод на Манасиевата хроника²⁹. Според В. Розов българските добавки са се появили върху Московския препис допълнително, именно през 1363—1364 г.³⁰ Добавило ги е друго лице. Малко след тяхната поява в Московския препис е бил съставен Ватиканският препис на Манасиевата хроника³¹. Това оригинално, както го определя и Б. Филев,

²⁵ Истрин, В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. Петроград, 1920, с. 508.

²⁶ Петров, П., В. Гюзелев. Цит. съч., с. 189, 333—335.

²⁷ Розов, Вл. Цит. съч., 484—486.

²⁸ Пак там, с. 475.

²⁹ Пак там, с. 486.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там.

решение на В. Розов търпи възражение в едно отношение. Той не показва източниците, откъдето авторът на добавките би могъл да използва посочените от него години при своите изчисления. Поради това и то не премахва противоречията около датировката на преписите и добавките.

Б. Филлов, комуто дължим първото солидно издание на миниатюрите на Ватиканския препис, точно поради тази причина оценява като незадоволителни опитите на Ю. Трифонов и В. Розов за установяване на историческата достоверност на двете хронологически бележки. Но на свой ред, излизайки от решението на В. Розов относно годините, от които е тръгнал авторът на българските добавки, за да извърши своите изчисления, прави опит да даде обяснение на тяхната поява. Според него за отправна дата трябва да се вземе годината на един от първите два похода на прабългарите срещу Византия, извършени през управлението на император Анастасий през 493 и 499 г. В зависимост от това, коя от двете дати ще се избере, ще се получат и две дати за времето на появата на българските летописни добавки — 1363 г. (493+870) или 1369 г. (499+870). Според Филлов втората хронологическа бележка в добавките се е появила на основата на годината 865. В такъв случай времето на написването на добавките трябва да се отнесе към 1366 г. (865+501). Така той допуска, че според тези изчисления добавките са могли да се съставят в периода между 1364—1369 г.³² Достигайки до тези резултати, той също е влязъл в противоречие с времето, когато е бил изготвен Московският препис. Липсата на съгласуваност между получените резултати и датировките на Московския и Ватиканския преписи го кара да отбележи: „Следователно датите, които намираме в двете добавки, взаимно се подкрепят, отдето се вижда, че те са били изчислявани по едни и същи начин и че те от гледището на автора на въпросните бележки трябва да се приемат за верни“³³. Но тъй като и самият Б. Филлов не установява източниците, които са могли да се използват от автора, той е сметнал за необходимо да отбележи също така, че „додето се намери друго по-задоволително обяснение, ние ще трябва да се ограничим само да констатираме, че въпросните две бележки не могат да послужат за по-точното датиране на Московския и Ватиканския ръкописи, тъй като ние не знаем нито от какви източници се е ползвал авторът на тези бележки, за да определим датата на двете събития, от които той е изхождал при своите изчисления, нито пък по какъв начин изобщо той е правил самите изчисления“³⁴.

Липсата на сравнителен анализ между сведенията от двете летописни бележки, даващи хронологически данни за времето на съставянето им, и останалите извори, отразяващи същите събития, не позволява на нито един от тримата изследвачи да установи с по-голяма увереност източниците, въз основа на които са били направени хронологическите изчисления в края на тяхното съдържание.

Историческият коментар, който направихме в първата част от нашето изследване, наложи да сравним летописните известия с всички онези извори, в които са отразени българските събития, намерили място в нашата хроника. Анализът показва, че хронологическата бележка, поместена в края на известие № 10, е направена въз основа на недостигналия до нас среднобългарски превод на Зонаровата хроника. Аргументите, които ни позволяват да направим този извод, ние открихме в данните, съдържащи се в съкратената преработка на Зонаровата хроника, известна като „Паралипомен на Зонара“.

³² Филлов, Б. Цит. съч., с. 15.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там.

Тази творба е представлявала едно механично съкращение на славянския превод на хрониката. Единствено в нея сред преводните византийски хроники се отбелязва, че прабългарската експанзия във Византия е започнала в самото начало на Анастасиевото управление. Знае се също така, че тази творба е представлявала механично съкращаване на пълния текст на хрониката на Йоан Зонара. Следователно именно от нея българският автор е имал възможност да получи данни, за да направи своите изчисления за времето на добавките³⁵. И тъй като в нея не е упомената точната година (493) на първото нападение на прабългарите, както това е сторено в западните извори, то и българският автор е поставил техния поход в 491 г., когато Анастасий е бил провъзгласен за император. В такъв случай, според това първо хронологическо известие в съдържанието на летописните известия на българската кратка хроника, тя е била съставена през 1361 г. (491+870).

Анализът върху съдържанието на летописната добавка от хрониката, посветена на покръстването на българите, показва че хронологическото сведение в нея е могло да бъде направено най-вероятно въз основа на данните у Георги Монах³⁶. У него сведенията за покръстването на българите свършват с отбелязването на похода срещу българите, организиран от император Михаил III и покръстването на българското пратеничество, дошло в Цариград за сключването на мирния договор между двете страни. Този поход в разказа на Георги Монах е поставен в Н. индикт и след похода на Мелитинския емир Омар в Мала Азия, чрез който е достигнал до Синоп. Това последно събитие е поставено в З. индикт³⁷. Посоченото сведение, уточняващо индикта у Георги Монах, е представлявало важно указание за българския автор относно времето, когато се е извършил походът срещу българите. Индикт Н. се пада в септемврийската година 859—860. В такъв случай Амартоловата хроника все пак си остава единствения възможен източник, с помощта на който българският автор е направил своето хронологическо изчисление. Ние установихме нейното използване и в летописното известие под № 11, посветено на образуването на българската държава³⁸. Главната причина за нейното повторно използване от автора на добавките е, че в нея той е открил конкретно сведение за годината на покръстването на българите, каквото липсва в Зонаровата хроника. В такъв случай годината на съставянето на добавките според втората хронологическа бележка също е 1361 (860+501). Този общ резултат, който се получава при съгласуването на двете хронологически бележки с изворите, въз основа на които са били съставени, показва, че те са били изчислявани по един и същи начин. Но тогава как ще се обясни присъствието на летописните добавки в Московския препис, който е бил изготвен в 1345 г.? Отговор на този въпрос може да се даде, ако тяхната поява се свърже със създаването на Ватиканския препис на Манасиевата хроника.

Част от миниатюрите в него са посветени на владетелската личност на Иван Александър. Те ясно показват, че преписът е бил изготвен в чест на българския цар. Това негово специално предназначение е обосновоало и необходимостта от богатото му оформление. Съставителят на преписа е забелязал, че в текста на византийското съчинение сведенията за българската история са били оскъдни, поради което той е намерил за важно и нужно да направи допълнения. С тях авторът е искал да вмести историята на българското царство в световната история. Те са се явявали едно отражение

³⁵ Потапов, П. О. Судьба хроники Зонары. . . , 174—175.

³⁶ Каймакамова, М. Цит. съч., 163—165.

³⁷ Истриц, В. М. Цит. съч., с. 508.

³⁸ Каймакамова, М. Цит. съч., 153—155.

на българската политическа идеология за ролята и мястото на българската държава и на нейните владетели спрямо останалите царства. Оценени в светлината на идеите на политическия хуманизъм, които са характерни и за Манасиевата хроника, българските летописни добавки определят своята поява върху страниците на нейния Ватикански препис. Но неговото адресиране до цар Александър е изисквало той да бъде естетически добре оформен. Затова техният автор е решил да нанесе своите летописни допълнения за българската история най-напред върху Московския препис, който също е бил изготвен по молба на цар Иван Александър. С това той е улеснил своята работа по внасянето им в квадрата на текста на Ватиканския препис. Следователно българската кратка хроника, която е била направена като допълнение на текста на Манасий за събитията от българската история, и Ватиканският препис на тази византийска творба са възникнали едновременно, т.е. в 1361 г.

Възможна ли е една такава датировка на този препис от гледна точка на останалите податки в неговото съдържание, даващи указание за датирането му? Но най-напред може би е необходимо да отбележим, че до появата на изследването на Ю. Трифонов, според което Ватиканският препис е бил създаден в 1345 г., учените са поставяли датировката му в един доста широк хронологически обхват от 1350 до 1369 г.³⁹

В кръга на другите данни, позволяващи датирането на Ватиканския препис, ще разгледаме най-напред приписката, поместена в горното поле на л. 95. Тя е изписана под ъгъл спрямо горния край на листа, но при по-късното подраждане на ръкописа краят на първия ѝ ред е унищожен⁴⁰. Върху нейното разчитане и интерпретиране се спират Ив. Дуйчев и Кр. Станчев. Според първия тя е имала следното съдържание: „Ѡ ЦРЮ НБННН ПОМОЗН НА(МЗ)НА БЕЗБОЖНЫА ВАРВАРЪ ХѠТАЦН БРАНЕМЪ“. Според втория:

„Ѡ ЦРЮ НБННН ПОМОЗН ЦРЮ НАШЕМУ или ВЕРНОМУ
НА БЕЗБОЖНЫА ВАРВАРЫ ХѠТАЦН БРАНЕМ.

Независимо от различията, които имат посочените специалисти при възстановяването на думите от унищожения текст от горния ред, и двамата са единодушни, че тя трябва да се свърже с османските нашествия, които са представлявали заплаха за българската държава. Кр. Станчев правилно е забелязал, че характерът на приписката показва, че „не става дума за абстрактна формула, а за реагиране от страна на калиграфа на реална историческа ситуация“⁴¹. Ив. Дуйчев я тълкува „като указание за най-ранните нашествия на османските турци в земите на Балканския полуостров и специално в южните предели на българската държава — ще рече преди средата на XIV в.“⁴². Кр. Станчев е направил опит да конкретизира нейната датировка. Той свързва текста на приписката със сблъсъците между българите и войските на УМУР бег, засвидетелствувани в изворите за периода от зимата на 1342—1343 г., есента на 1343 г. и през 1344—1345 г.⁴³ Авторът подкрепя

³⁹ Различните автори имат различни критерии при датирането на ръкописа: смъртта на цар Иван Александър, смъртта на неговия син Иван Асен, двете хронологически бележки в летописните добавки към Манасиевата хроника, женитбата на Иван Александър с Теодора II. Липсата на единство в критериите и на достатъчно сведения в изворите върху царската фамилия и по-конкретно върху броя на синовете на цар Иван Александър е довело и до съответното разтегляне на хронологическите граници в датировката на Ватиканския ръкопис. Срв. тук бел. 18.

⁴⁰ Дуйчев, Ив. Наблюдения върху Ватиканския препис на Манасиевата летопис. — В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динев. С., 1983, с. 102; Станчев, Кр. За една приписка във Ватиканския препис на Манасиевата хроника. — Старобългарска литература, 1985, № 18, 139—143.

⁴¹ Станчев, Кр. Цит. съч., с. 142.

⁴² Дуйчев, Ив. Наблюдения върху Ватиканския препис. . . , с. 102.

⁴³ Станчев, Кр. Цит. съч., 142—143.

това свое становище и с миниатюрата на л. 2 от Ватиканския препис, изобразяваща смъртта на Иван Асен — третият син на Иван Александър от първия му брак. Той е изобразен на смъртното му ложе и както уточнява авторът, той е с боен шлем на главата, а не с корона, както се посочва от П. Гудев, Ю. Трифонов, Б. Филов и Ив. Дуйчев. Това уточнение е важно, защото потвърждава убедително мнението, че царският син е загинал по време на битка⁴⁴. В подкрепа на своето становище Кр. Станчев привежда и пасажа от Българската анонимна хроника от XV в., според която Александровият син Асен е загинал в битка срещу турците⁴⁵. При датирането на въпросната приписка Ив. Дуйчев и Кр. Станчев се опират на традиционното датирание на Ватиканския ръкопис към 1344—1345 г.

При проучването на изворите за съдбата на Иван Асен IV Й. Андреев свързва приписката също с битка срещу турците, в която третият син на цар Иван Александър е намерил и своята смърт. Според него тя е станала през 1349 г. На тази основа той предатира Ватиканския ръкопис в същата година⁴⁶. Посоченият автор идентифицира тази битка с турското нахлуване в южните български предели, което било осъществено от сина на Орхан — Сюлейман. Но според сведенията на Йоан Кантакузин Сюлеймановите турци са навлезли в българската територия преди завладяването на Солун от византийския император, което е последвало непосредствено след този турски поход. Според една кратка византийска хроника от XV в. завладяването на Солун от Йоан Кантакузин е станало в периода септември-декември 1350 г.⁴⁷ А знае се също така, че в тази акция първоначално Йоан Кантакузин привлякъл своя съюзник Орхан. Той наистина изпратил, съгласно обещанието, войска, която преминала Дарданелите вероятно в началото на август 1350 г., но неочаквано за византийския император турците се отказали от своя първоначален план и Сюлейман по заповед на своя баща заявил, че трябва да се върне в Мала Азия. Но междувременно той навлязал по течението на р. Марица в България за плячка и като откарал от там множество добитък и хора, преминал в Азия⁴⁸. Според Д. Ангелов, ако се вземе под внимание фактът, че турците потеглили откъм течението на р. Марица, би трябвало да се предположи, че този опустошителен поход бил извършен в областта около Пловдив и Бероя⁴⁹. Посочените свидетелства за времето и посоката на турския поход показват ясно, че той е станал в края на август или началото на септември 1350 г. В такъв случай неговото изместване през 1349 г. от Й. Андреев не може да се приеме за основателно. Освен това авторът свързва това събитие със споменатото вече сведение от „Българската анонимна хроника“ от XV в., според което Александровият син Асен загинал в битка срещу турците. За по-голяма яснота ние ще приведем пълния му текст: „И премина Аморат, синът Орканов, с турците в 6834 (=1326) година и се отправиха срещу Средец. Българските войски се събраха под началството на Александровия син Асен и стана голям бой. Тогава убиха Асен и погина голямо множество от българите. Българите отново се събраха под началството на Михаил, сина на

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Андреев, Й. Цит. съч., с. 24.

⁴⁷ Schreiner, P. Die Byzantinischen Kleinchroniken. I Teil. Chronik № 8, p. 86. Вж. подробно за събитията у Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД, 7—8, 1928, 48—49; Ангелов, Д. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — ИПр., 1953, 4, 387—389; Българо-византийски отношения при Иван Александър. Трети период (1347—1352). — ВИСб., 4, 1976, 22—26.

⁴⁸ Ioanis Cantacuzeni ex-imperatoris historarum libri IV. Ed. L. Schopen, I—III. Вонае, 1828, 1831, 1832 — ГИБИ, X, 1980, 373—375.

⁴⁹ Ангелов, Д. Цит. съч., 19—22.

Александър, но и него убиха (турците), като плениха множество народ и го отведоха през Галиполи.⁵⁰ Й. Андреев направи твърде много за реабилитацията на тази българска хроника като достоверен извор за събитията, намерили място в нейното съдържание⁵¹. Подкрепяйки това негово становище, ние обаче не можем да се съгласим с него, че събитията от приведения пасаж биха могли да се свържат с турския подход, който той поставя в 1349 г. и който в действителност е станал през лятото на 1350 г. Преди всичко, ако се сравнят данните от българската кратка хроника и тези, дадени от Кантакузин, ще се види, че те се различават по някои основни сведения. Според българския извор начело на похода е стоял Орхановият син Мурад, а според втория — по-големият Сюлейман. Й. Андреев смята, че в похода, предводителствуван от този последния, е взел участие и по-малкият му брат Мурад⁵². Но ако това наистина е било така, то Йоан Кантакузин не би изпуснал случая да отбележи този важен факт. Освен това съгласно българската хроника походът се е извършил в посока Средец, а според Кантакузин точно в обратната. Византийският автор, който отбелязва този турски поход, не споменава за никаква смърт на българските царски синове, а само за плячка на добитък и хора, докато според българската хроника в битката са загинали Асен и Михаил. Всички тези различия показват, че двата източника описват два турски похода, станали в различно време.

Според нас съдържанието на приписката върху л. 95 от Ватиканския ръкопис по-трудно може да се свърже с турските нашествия срещу българските територии, станали до 1351 г. Както се вижда от текста, преписвачът отправя молитва за помощ на българския цар срещу „безбожните варвари, искащи бран“. Макар и твърде кратка, приписката се явява един спонтанен израз на някаква голяма заплаха, която идвала от турците, означени като „безбожни варвари“. Призоваването на божията сила в подкрепа на Иван Александър означава, че тази опасност е била съдбоносна за българската държава и българският цар лично е поел защитата на нейната независимост. Дори и най-беглият поглед върху външно-политическата и военна дейност на цар Иван Александър (в периода 1331—1351 г.) показва неговата пасивност спрямо османските турци. Липсват сведения не само преки, но и косвени, които да свидетелствуват, че защита на южните български територии от османските нашествия през посочения период е била поета от царската войска. Напротив, сведенията показват, че отбраната на селата и градовете се е извършвала от населението и провинциалното болярство. Йоан Кантакузин, който отразява подробно хода на турските нашествия от това време не отбелязва никакво участие на българска царска войска в защитата на българските южни области от турските набези⁵³. Липсата на заинтересованост от страна на цар Иван Александър по отношение на териториите на държавата, граничещи с Византия, проличава най-добре в неговата пасивност спрямо действията на родопския владетел — Момчил. Българският цар не направил никакъв опит да се съюзи с него в борбата срещу турците и византийците за запазване на Родопската област от посегателствата на Йоан Кантакузин. Този пасивен характер на българската царска политика не ни позволява да свържем съдържанието на приписката, а следователно и смъртта на Иван Асен с турските нашествия, станали в периода до 1351 г.⁵⁴

⁵⁰ Петров, П., В. Гюзелев. Цит. съч., т. 1978, 180—181.

⁵¹ Андреев, Й. Цит. съч., 6—8.

⁵² Пак там, 20—21.

⁵³ Ioanis Cantacuzeni..., II, 595—596 — ГИБИ, X, с. 375.

⁵⁴ Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С., 1985, 154—158.

Видима промяна в неговата дейност спрямо турците не настъпила и през периода 1351—1355 г., макар че по това време те започнали да заемат централно място в българската външна политика и станали реална заплаха за държавата му. Сведенията на Кантакузин и Никифор Григора, макар и доста кратки по отношение на турските набези в българските предели, показват, че защитата на пограничните територии отново е била в ръцете на населението⁵⁵. Слабата заинтересованост на Иван Александър по отношение на граничните области от неговата държава, станали прицел на турските походи, трябва да се обясни не толкова с неговата амбиция за възвръщане на изгубените български територии в Македония, колкото с факта, че тези турски походи са имали грабителски, а не завоевателен характер спрямо българските области.

Засилването на турския военен натиск в Източна Тракия през 1359 г., когато бил обсаден самият Цариград, накарало цар Иван Александър да почувствува съвсем непосредствено турската заплаха. Тя била вече една реалност за българската държава. Внезапното турско нашествие през 1360—1361 г. и превземането на важните крепости Димотика, Чорлу, Аркадиопол довело и до завладяването на някои български градове около басейна на средна Марица като Пловдив и Берое⁵⁶. Именно тези първи загуби накарали цар Иван Александър да започне подготовка за отбрана, която първоначално се изразила в укрепването на българските крепости на север от Стара планина⁵⁷. Проникването на турците в Тракия и овладяването на част от нейните предели извадили цар Иван Александър от позицията му на пасивен наблюдател. Поради това, според нас, текстът на приписката от л. 95 трябва да се тълкува като загатване от страна на приписвача за началната подготовка на цар Иван Александър за отпор на „безбожните варвари“, които искали война, започнала с първите походи на Мурад срещу тракийските земи през периода 1359—1361 г. Ще посочим и един друг факт, който ни кара да се спрем върху тази датировка на приписката. Добре е известно, че сред домашните извори за царуването на Иван Александър най-често неговото име, както и различните страни от неговия държавен и личен живот се срещат в приписките на ръкописите от неговата епоха. Какво прави впечатление? В тези, които са изготвени до 1359—1360 г. и съдържат доста сведения за неговото семейство, особено за взаимоотношенията със синовете му, никъде не е отбелязана смъртта на Иван Асен и на Михаил Асен. В тях не може да се долови дори и най-малък намек за надвисналата над държавата турска заплаха. И само в края на приписката на един „Осмогласник“, за който се смята, че е бил изготвен през последното десетилетие от царуването на Иван Александър в стила на приписката от л. 95 на Ватиканския ръкопис, се отразяват събитията, станали през началните години от турското завладяване на българските територии. Макар и недостатъчно конкретно преписвачът е отбелязъл: „писана бе тази книга в дните на благоверния и христолубивия господин Александър, (който произхожда) от две страни от царско коляно, във времето, когато господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и те дойдоха, и поробиха, и опустошиха“⁵⁸. Ако се доверим на казаното от

⁵⁵ Ioanis Cantacuseni, . . . , III, p. 116 — ГИБИ, с. 375; Nicephore Gregoras. Correspondance. Text etabli et traduit par R. Guilland. Paris, 1928, 504—509.

⁵⁶ По-подробно за проникването на османските турци в Тракия вж.: Steiner-Beldiceanu, I. La conquete d'Adrinoplie par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. — Travaux et mémoires, I, 1965, 439—461.

⁵⁷ Ников, П. Цит. съч., 40—47; Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван Александър. Пети период (1355—1371). — ВИС., 4, 1982, 100—101.

⁵⁸ Исторически съчинения. Стара българска литература. Т. 3, Състав. и ред., Ив. Божилов. С., 1983, с. 110, 379.

автора на „Осмогласника“, трябва да изтъкнем, че още първите прояви на турското завоевание намерили бърз отклик в техните произведения.

Приведените факти и съображения около развоя на българската царска политика спрямо настъпващата турска опасност налагат естествено датироването на приписката върху л. 95 от Ватиканския ръкопис да се свърже с периода на началните завоевателни походи на султан Мурад I в българските земи, които очевидно са започнали още през 1360—1361 г.

Основание за свързването ѝ със събитията от този период могат да се потърсят и в сведенията от житията на Теодосий Търновски и патриарх Евтимий. Според тях по това време околностите на българската столица Търново и особено Келифарево вече били изпитали първите удари на турските набези. Тези турски набези довели и до запустяването на Келифаревския манастир⁵⁹.

Текстът на приписката, както видяхме, показва, че нейният автор е бил съвременник на тези тревожни събития. Поради това той е реагирал така спонтанно. Неговата летописна бележка е едно ново свидетелство за първоначалните отбранителни действия, които цар Иван Александър е започнал да предприема във връзка със защитата на българската столица и на държавата от турската експанзия. Те се подкрепят и от данните за спешните мерки, които е предприел българският, цар в началото на 60-те години по подновяването на укрепителната система на Търново.

Съдържанието на приписката основателно се свързва с миниатюрата на л. 2а от Ватинския ръкопис. Изобразената в нея погребална сцена е посветена на Иван-Александровия син — Иван Асен, роден от брака му с Теодора I⁶⁰. Съдържанието на приписката подсказват обстоятелствата, при които е загинал царският син, а именно в битка срещу турците. В полза на това становище изследвачите сочат сведенията от Българската анонимна хроника, за което стана вече дума и в нашата работа. Според него синовете на Иван Александър са загинали при Средец в две последователни сражения срещу войските на Мурад.

Много по-сложен и заплетен е въпросът за времето, когато е загинал Иван Асен. В досегашните изследвания неговият отговор бе търсен във от преките данни, които дават коментирания от нас две хронологически известия в българските летописни добавки към текста на Манасиевата хроника. Той бе даван главно с помощта на идентификацията на лицата, които са изобразени в погребалната сцена, свързан бе с времето, когато цар Иван Александър все още е бил женен за Теодора I, вземано бе под внимание указанието на Никифор Григора за времето, когато се е завърнала в Цариград съпругата на Михаил Асен — Мария (Ирина). Търсенето на верния отговор бе затруднявано и от липсата на преки сведения за времето, когато е станала втората женитба на Иван Александър с еврейката Теодора II, за времето, когато са се родили техните деца.

В последно време част от тези въпроси бяха подложени на преоценка. Новите изследвания в известна степен тласнаха напред тяхното разрешаване⁶¹. Но въпреки това все още има неизяснени страни около тях. Съществуват и някои податки в изворите, които биха могли да се използват за доизясняването им. Един от тях е въпросът за това, дали има сведения в източниците, които биха позволили да се потвърди присъствието им в

⁵⁹ Петров, П., В. Гюзелев. Цит. съч., с. 374.

⁶⁰ Дуйчев, Ив. Наблюдения върху Ватиканския препис. . . , с. 102; Станчев, Кр. Цит. съч., с. 142; Андрев, Й. Цит. съч., с. 10.

⁶¹ Божилков, Ив. Фамилията на Асеновци. . . , № 33, № 41; Андреев, Й. Цит. съч., с. 10—22.

царската фамилия след 1345 г. Утвърдително бихме могли да отговорим благодарение на данните, които се съдържат: 1) в приписката на Инок Лаврентий към Иван-Александровия сборник от 1348 г. В нея се съобщава, че ръкописът е бил завършен именно в тази година (в 6856 от сътворението на света, първи индикт) и се отправят благопожелания за живот и здраве на българския цар и неговите деца⁶². Следователно според това сведение е било напълно възможно през 1348 г. въпросните синове на цар Иван Александър да са били живи; 2) при проучването на родословието на Иван Александър и неговата връзка с Асеновата фамилия Ив. Божилов се позовава и на писмото на египетския султан Ан-Насир ал-Хасан от 1348 г. до император Йоан Кантакузин във връзка с аферата около избора на патриарх на Ерусалимска патриаршия. В него египетският владетел титулува византийския император и като „Василевс на българите, на Асеновите“. Ив. Божилов обръща внимание именно на титлата и допуска, че султанът визира българската царстваща фамилия, т. е. цар Иван Александър и неговите синове — Михаил Асен и Иван Асен⁶³.

Ако се опрем на това свидетелство, то трябва да приемем, че действително през 1348 г. Михаил Асен и Иван Асен са били сред членовете на царската фамилия. Следователно смъртта им трябва да бъде отнесена след тази година.

Проследяването на българо-турските отношения през погледа на византийските историци Йоан Кантакузин и Никифор Григора, които са основни извори за техния развой през периода 1348—1355 г., показва, че тези автори не споменават нищо за съдбата на двамата царски синове, макар че неколкостранно отразяват различните турски набези в българските гранични области в Тракия. Ако се базираме на техните сведения, то трябва да изключим възможността, тя да е настъпила в този период. Тогава остава другата — да отнесем това трагично събитие към следващия период. В досегашната литература тази възможност се изключваше на основата на сведението, което дава Никифор Григора относно времето, когато са заминали за Цариград дъщерята на цар Иван Александър и годеница на Андроник IV — Кераца и овдовялата съпруга на Михаил Асен.

Според Никифор Григора българската принцеса пристигнала в Константинопол (в изпълнение на брачния договор от 1355 г.) към пролетта на 1356 г.⁶⁴ Пак според неговите данни по това време Андроник IV „навършвал вече девет години“. Знае се, че той се е родил на 11.IV.1348 г. В такъв случай навършването на споменатата възраст на Андроник IV трябва да се отнесе към месец април 1357 г. Очевидно, че византийският автор е направил грешка при изчисленията си, които въпреки че срещат и по отношение на датирането на други събития от българската история⁶⁵. По-късното отиване на Кераца във византийската столица се потвърждава и от присъствието ѝ в миниатюрата от Лондонското четвороевангелие на Иван Александър от 1356 г. В нея споменатата дъщеря на българския цар е изобразена, както правилно се е досетил Й. Андреев⁶⁶, без какъвто и да е намек, че е съпруга на Андроник IV. Следователно

⁶² Куев, К. Иван-Александровия сборник от 1348 г. С., 1981, с. 401.

⁶³ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 437.

⁶⁴ Никифор Григора уточнява, че българската принцеса е пристигнала в Константинопол след смъртта на крал Стефан Душан (XII, 1355) и конфликта между Симеон и Урош Палеолог, т. е. към пролетта на 1356 г. срв. Nicephore Gregoras. Correspondance. . . , XXXVII, 51, III, p. 577; Божилов, Ив. Цит. съч., с. 219.

⁶⁵ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, Фототипно издание. С., 1972, с. 477, бел. 1, с. 503, 517, бел. 1 и др.

⁶⁶ Живкова, Л. Четвороевангелието на цар Иван Александър. С., 1979, табл. I—II; Андреев, Й. Цит. съч., с. 34.

нейното заминаване трябва да се отнесе след месец април 1357 г. и по вероятно към края на същата или началото на 1358 г.

Според второто сведение на Никифор Григора наскоро след нея в Константинопол била пристигнала и вдовицата на Михаил Асен. (Григора не посочва името му, но от обясненията, които по-нататък дава, става ясно, че визира тъкмо него). Уточняването на времето, в което Кераца е заминала за Константинопол, премахва една основна пречка за датирането на смъртта на Михаил Асен, а с нея респективно и тази на Иван Асен след 1355 г. Това уточнение показва, че овдовялата съпруга на Михаил Асен се е завърнала във Византия към 1359—1360 г.

Направените наблюдения върху податките в изворите показват, че не бива да се изключва възможността за отнасянето на смъртта на Иван Асен и Михаил Асен след 1355 г. Нещо повече, те позволяват тяхната гибел да се свърже с турските нашествия, извършени в периода 1359—1360 г.

Основания за предложената датировка могат да се потърсят и в споменатото вече известие от Българската анонимна хроника от XV в., според което двамата царски сина са загинали в две последователни сражения срещу войските на Мурад I край Средец. Датирането на смъртта на Иван Асен и Михаил Асен в 1326 г. е станало основна причина сведението да се обяви изцяло за легендарно. Липсата на подобни сведения във византийските извори, чрез които биха могли да се контролират българските сведения, още повече засилва съмненията за тяхната достоверност. Въпреки това специалистите са принудени да прибегват до неговото използване при изясняването на някои спорни въпроси около фамилията на цар Иван Александър и хода на българо-турските отношения в периода на неговото царуване.

Проявяваният суперкритицизъм към това известие от Българската хроника идва не само от липсата на цялостен коментар върху нейното съдържание, но и от това, че то се разглежда изолирано от останалите исторически данни в нейния текст, които се отличават със своята достоверност. Очевидно в своята творба авторът е отделил място само на онези събития, които са определили интензитета на турската експанзия на българските и балканските земи. В контекста на тези събития сведението за битка край Средец, станала между турските и българските войски, има своята реална историческа стойност⁶⁷. Посочената 1326 г. за смъртта на царските синове без съмнение е грешна. Но това още не значи, че самото сведение за нея в хрониката е невярно. В нея има и други погрешно датирани събития. Вероятно грешките са дошли по-сетне при преписването на текста на хрониката. Те се получават обикновено при преписването на крайните буквени означения, които са посочвали десетиците и единиците. Така че е напълно допустимо именно по този начин да се е появила и погрешната година 1326, под която са отразени събитията около смъртта на Иван Асен и Михаил Асен. Независимо от тази грешна година сведението заслужава по-голямо доверие. Неговата правдивост се засилва и от факта, че гибелта на двамата братя се свързва с действията на Мурад в Тракия. Въпреки неяснотата на турските хроники върху походите, които се извършили от Орхан и неговите синове в тази област след 1356 г., напълно е възможно Мурад да е започнал своите първи атаки в нея още през 1359 г. По това време Сюлейман е мъртъв, а Халил е току-що освободен от плен чрез откупа му от Йоан Кантакузин⁶⁸. Освен това именно през посочения период турските походи започват да се отличават със своя завоевателен характер и са принудили цар Иван Александър да поеме защитата на своята държава.

⁶⁷ Андреев, Й. Цит. съч., с. 22.

⁶⁸ Steiner-Beldiceanu, I. La conquete... , p. 448.

Като друга пречка за отнасянето на гибелта на Иван Асен след 1355 г. в досегашните изследвания бе сочено изображението на по-малкия Александров син в Лондонското четвроевангелие от 1356 г., който бил взел името на загиналия си брат. Това обаче са само предположения. Ще припомним, че за този царски син липсват категорични данни не само за времето на раждането му, но и изобщо за неговата съдба⁶⁹. Без да поставяме под съмнение неговото съществуване, ще обърнем внимание на някои обстоятелства, които позволяват раждането му да се отнесе след 1355 г. Известно е, че изображението от Миниатюрата в Лондонското четвроевангелие на Иван Александър се сочи като един от сигурните източници за неговото място в царската фамилия. Като един важен аргумент за идентифицирането му се дава неговият по-малък ръст от този на Иван Шишман. Но той е доста неоснователен, ако се има предвид, че и в двете миниатюри, посветени на царското семейство само портретът на Иван Александър може да се контролира. Останалите изображения не създават върно впечатление за истинската възраст на царските деца⁷⁰.

Ако приемем идентификацията на Ив. Дуйчев, според която този втори Иван Асен се е възкачил на патриаршеския престол в Константинопол под името Йосиф II (1416—1439), то тогава трябва да се приеме, че той се е родил в периода 1358—1360 г.⁷¹ Към този период ясно насочва сведението на Амброзий Траверсари, според което по времето на събора във Ферара — Флоренция, патриархът е бил на около осемдесет години⁷². Ако се съобразим с тази идентификация, то тогава трябва да приемем, че в споменатата миниатюра от Лондонското четвроевангелие трябва да е бил изобразен първият син на Иван Александър с името Иван Асен. Ако се вземе под внимание фактът, че в същата миниатюра е изобразено още едно от децата на Иван Александър от брака му с Теодора I, Кера — Тамара, заедно със съпруга си деспот Константин, то това е напълно допустимо. Има една подробност, която издава второстепенното положение на Иван Асен спрямо Иван Шишман. В миниатюрата, макар че той е споменат с царска титла, на главата си носи деспотска стема, каквато има и деспот Константин, а не царска корона. Посочихме този факт, защото в долния край на лицевата миниатюра от Ватиканския ръкопис се намира монокондилион, който, като се развърже, дава израза: „На деспота Иван“. Този „завързан“ подпис е съвременен на ръкописа. Някои автори го тълкуват като посочване на самия български цар⁷³. Но това ни се струва малко вероятно, защото в нито един извор след коронацията на Иван Александър за български цар той не е

⁶⁹ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 234.

⁷⁰ Пак там, 234—235.

⁷¹ Dujcev, Iv. A propos de la biographe de Joseph II Patriarche de Constantinople. — REB. XIX, Paris, 1961, 333—339. Ив. Божилов е склонен да свърже въпросния патриарх с един друг представител на Асеновската фамилия, а именно с внука на Михаил III — Шишман Асен. Той допуска, че неговият син Шишман след лятото на 1341 г. заминал за византийската столица и от извънбрачна връзка му се е родил син към 1360. Според Божилов „тези разсъждения се сблъскват само с едно затруднение. В цитираната вече многократно маргинална бележка (публикуваната от В. Лоран — б. м.) е казано, че патриарх Йосиф е незаконнороден син на „василевса“ Шишман. Знаем, че Шишман не е бил български цар, а в най-добрия случай само претендент за българския престол. Тъкмо това обаче му е позволило да се титулува „василевс“, подобно на Михаил Асен, първородният син на Йоан III Асен“. вж.: Божилов, Ив. Цит. съч., с. 461. Направената идентификация не е много убедителна, защото, както посочва и авторът, Иван Александър също е бил назоваван „василевс“ (Пак там, с. 437).

⁷² Mehus, L. Ambrosii Traversari latinae epistolae. Firenze, 1759, I, ep., XXX, IV. Laurent, V. Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (=1439). — REB, 13, Paris, 1955, 154—155.

⁷³ Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. . . , с. 32.

споменат със своята деспотска титла. В последно време бе уточнено, че в 1337 г. Иван Асен е бил коронясан за цар и получил апанаж с център Преслав, който включвал и принадлежащите му земи в Тракия⁷⁴. Идвестно е, че държателите на апанажни владения са имали правото на деспотски венец. Това ни дава основание споменатия монокондилион да свържем с личността на Иван Асен, в памет на който е бил изготвен и самият Ватикански ръкопис.

При датирането на ръкописа в 1345 г. като основен аргумент Ю. Трифонов сочи, че царицата в него не била спомената като „новопросветена“⁷⁵. Но ще изтъкнем, че в надписа около погребалната сцена изобщо не се споменава за българска царица. Там само е отбелязано, че Иван Асен е син на „великия цар Иван Александър“⁷⁶. Действително в самата сцена има изобразена българска царица, но от там не става ясно дали това е Теодора I или Теодора II.

Според нас миниатюрите от л. 2а и л. 205 от Ватиканския ръкопис трябва да се поставят в контекста на тревожните събития, дошли с началото на турското завладяване на българските земи, което по време съвпада с периода 1359—1360 г., а не в контекста на раздора в царското семейство, настъпил с втория брак на Иван Александър и с решаването на въпроса за престолонаследието, още повече, че той е бил разрешен с раждането на Иван Шишман.

Приведените по-горе сведения за съдбата на Иван Асен след 1345 г., които се съдържат в самия Ватикански ръкопис и въвн от него, правят възможно предатирането на този забележителен книжовен паметник в 1361 г. Доколкото нашият опит е сполучлив, ще покажат бъдещите проучвания около неговата съдба и тази на царската фамилия на Иван Александър.

⁷⁴ Андреев, Й. Цар Иван Асен IV (преди 1331—1350. — Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. XXI, 3, 1984, 82—88.

⁷⁵ Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. . . , с. 158.

⁷⁶ Дуйчев, Ив. Цит. съч., миниатюра на л. 2.